

О.В. Вознюк
"ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ
РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЯК ТВОРЧОЇ
ТРАНСЦЕНДЕНТНОЇ СУТНОСТІ"

Житомир, 2013

ЗМІСТ

- 1. ОСОБИСТІСТЬ ЯК МЕТА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ**
- 2. НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЛЮДИНИ**
- 3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**
- ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ОСОБИСТОСТІ**
- 4. ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ**
- ОСОБИСТОСТІ ЯК ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОЇ СУТНОСТІ**

1. ОСОБИСТІСТЬ ЯК МЕТА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Якщо основний аспект розвитку й освіти в цілому визначається на основі їх цілей, то уможливно мета будь-якого процесу, як показав аналіз наукової літератури (В. Франкл, Е. Фромм¹), виражає сенс цього процесу. Таким чином, процес цілепокладання одночасно постає механізмом сенсоутворення. З іншого боку, саме формулювання сенсу існування людини визначає, які цілі її життя зможуть реалізувати цей сенс.

Наприклад, якщо сенс життя людини визначається її "достойною підготовкою до смерті" (про що у свій час зазначав Я.А. Коменський), то метою цього життя буде формування у неї таких якостей, які б дозволили зустріти свою смертну годину як найважливіший момент життя.

Якщо сенс життя людини полягає в її самореалізації, самоздійсненні (гуманістична психологія), то метою розвитку людини буде формування у неї механізмів цієї самореалізації, які б дозволяли відкрити глибинні природні задатки (потенційні здібності) людської істоти і реалізувати ці задатки через специфічні форми її життєвої активності.

Якщо сенсом життя людини буде підтримка соціальної інфраструктури її буття (трижиттєва мета – побудувати будинок, посадити дерево, виростити сина), то це сенс життя орієнтуватиме людину на практичні цілі – адаптацію людини до соціально-

¹ Блум Ф. Мозг, разум и поведение: Пер. с англ. / Ф. Блум, А. Лейзерзон, Л. Хофтседтер. – М.: Мир, 1988. – 248 с. - С. 28.; Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.; Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с. - С. 200-201.

економічного середовища, формування у неї необхідних якостей, що дозволяють успішно існувати в соціальному середовищі і виконувати визначені три зазначені життєві цілі.

Мета життя людини, відповідно до І.С. Гессена (який розробляє прикладну філософію як основу педагогіки), постає у збагаченні та умноженні культурних цінностей, тому основу педагогіки складає Культура, яка включає три шари сучасної людини: освіченість (наука, мистецтво, мораль, релігія), громадянськість (право, державність), цивілізація (господарство, техніка)². Відповідно до ціннісно-антропологічного підходу, мета та сенс життя людини і її освіти постає в її забезпеченні потомства і збереженні людського роду.

Даний перелік сенсів і цілей можна продовжити. Всі наведені цілі можуть бути інтегровані, приведені до єдності на основі такого сенсо- та цілеутворювального моменту, як прагнення до вдосконалення ("Будьте досконали, як Батько ваш Небесний"), коли практично будь-яку мету можна звести до самовдосконалення людини.

Таким чином, прагнення до самовдосконалення є достатньо універсальним і уніфікуючим положенням розвитку людини, оскільки це існування буде ефективним за умови її вдосконалення в тій або іншій сфері (навіть якщо людина розуміється як "гвинтик" соціального механізму, то і в цьому випадку це повинен бути "довершений гвинтик").

У рамках поняття "самовдосконалення" поєднуються полярні освітні підходи – технократичний і гуманітарний, що можна проілюструвати за допомогою визначення мети В.О. Сластьоніним і В.С. Ільїним (1990), які розуміють головну мету професійної підготовки у вищому синтезі особистісної позиції і професійних знань і вмінь. У зв'язку з цим Є.О. Клімов (1995), розглядаючи поняття "професія", виділяє як найважливішу ознаку професіонала адекватну систему ціннісних уявлень, вимоги професії і право суб'єкта інтегрувати їх у своїй свідомості.

Отже, якщо мета розвитку визначається самим процесом розвитку, то останнє виявляє поступальний процес удосконалення функціональних здібностей живого об'єкту, що розвивається. Таким чином, якщо метою розвитку й, зокрема, метою освіти є стан досконалості, то виникає питання про критерії, показники і рівні цього стану.

Концепція цілісності (тоталлогія) як один з найбільш евристичних підходів до аналізу дійсності розглядає стан досконалості в єдності всіх складових людини – психологічних, фізіологічних, ментальних, духовних та ін. Дане розуміння освітньої мети можна проілюструвати "моральним кодексом будівельника комунізму", що висуває триєдине завдання, – фізична досконалисть, моральна чистота, духовне багатство. У даному випадку ми маємо певний ідеал гармонійного розвитку людини, що передбачає гармонійний розвиток всіх його складових.

На основі наукових джерел зробимо висновок: ціннісною метою розвитку людини як істоти, що вдосконалюється, є її особистість, особистісне начало, "Я", яке інтегрує всю повноту довершеної людини і постає результатом, підсумком удосконалення людини.

Відомо, що *найвищою цінністю для людства й окремої людини є особистість, людське "Я"*, оскільки, по-перше, поза даною цінністю не можуть існувати всі інші людські цінності, і, по-друге, людина сприймає дійсність через призму свого "Я". Крім того, наріжною функцією й основною якістю людської істоти виступає мислення – те, що відрізняє її від всіх інших живих істот на нашій планеті. Отже, основною формою життєвої активності людини як розумної мислячої істоти має бути така форма, яка б з'єднувала вищу її цінність ("Я") й основну її функцію як розумної істоти – мислення. Ця форма є мисленням у контексті "Я", тобто мисленням про "Я", рефлексією. Таким чином, заклик древніх "людина, пізнай саму себе" виражає стрижневу основу її життєвої активності як Homo sapiens.

² Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 448 с.

Поняття “особистість” використовується у науковій літературі в багатьох значеннях, а сама особистість є найбільш складним предметом дослідження стосовно з'ясування її сутності.

Відтак, можна говорити про розробку теорії особистості у працях таких вітчизняних науковців, як І.М. Сеченов, К.Д. Ушинський, О.О. Потебня, І.П. Павлов, М.М. Ланге, І.Ф. Сікорський, В.М. Бехтерев, О.Ф.Лазурський, Л.С.Виготський, О.Р.Лурія, С.Л.Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, П.Я. Гальперін, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, О.М. Ткаченко, В.А. Роменець, В.В. Рибалка та ін.

2. НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЛЮДИНИ

Загалом, можна виділити такі *провідні теорії особистості та теоретичні напрями її дослідження*, як: аналітична психологія (К. Юнг); антипсихіатрія (Р. Леїнг); антропологічна теорія (Ч. Ломброзо); біхевіоральні теорії особистості (Дж. Б. Уотсон, Б. Скіннер та ін.); гештальттерапія (Ф. Перлз); гуманістична психологія (К. Роджерс); гуманістичний психоаналіз Е. Фромм); диспозиційна теорія особистості (Г. Оллпорт); індивідуальна психологія (А. Адлер); релігійний екзистенціалізм (Г. Марсель); конституціональні теорії особистості (Е. Кречмер, В. Шелдон, К. Конрад та ін.); концепція синтетичного людинознавства (Б.Г. Ананьєв); культурно-історична теорія (Л.С. Виготський); логотерапія (В. Франкл); марксистські теорії особистості; міжособова теорія психіатрії (Г. Салліван); неофрейдизм (К. Хорні); онтопсихологія (А. Менегетті); оргонна психотерапія (В. Райх); персоналістична психологія (В. Штерн); персонологія (Г. Меррей); розуміюча психологія (Е. Шпрангер); теорія психологічного поля (К. Левін) психоаналіз (З. Фрейд); психодрама (Я. Морено); психологія відносин (В.М. Мясіщев); психологія поведінки (П. Жане); психологія свідомості (У. Джеймс); п'ятифакторна модель особистості (П. Коста, Р. Мак-Кра та ін.); рефлексологічна теорія (В.М. Бехтерев); система дзен-буддизму; соціально-когнітивна теорія (А. Бандура); структурний психоаналіз (Ж. Лакан); теорія діяльності (О.М. Леонтьєв); теорія інтегральної індивідуальності (В.С. Мерлін); теорія особистісних конструктів (Дж. Келлі); теорія первинної травми (О. Ранк); системно-рольова теорія (Т. Парсонс та ін.); теорія самоактуалізації (А. Маслоу); теорія соціального научіння (Дж. Роттер); теорія всебічно розвиненої, щасливої особистості (В.О. Сухомлинський); динамічно-функціональна психологічна теорія особистості (К.К. Платонов); соціально-психологічна теорія особистості (І.Д. Бех, А.В. Петровський та ін.); теорія колективного виховання особистості (А.С. Макаренко); теорія виховання творчої особистості (О.В. Губенко, В.О. Моляко, О.І. Кульчицька та ін.); модель інкультурації (Ж. Баос, В. Маліновський та ін.); концепції “соціального научіння” (Дж. Г. Доллард, Б. Скіннер, Р. Уолтерс та ін.); “міжособистісної комунікації” (Ч.Х. Кулі, Дж.П. Мід та ін.); морального зростання (Л. Колберг); моністична теорія багатовимірного розвитку особистості (В.Ф. Моргун); педагогіка добра і культури (І.А. Зязюн); генетико-психологічна теорія особистості (С.Д. Максименко); континуально-ієрархічна концепція особистості професіонала (О.П. Саннікова); раціогуманістична психологія (Г.О. Балл та ін.), культурно-психологічна синтетична концепція особистості (В.В. Рибалка); теорія установки (Д.Н. Узнадзе); траксаційний аналіз (Е. Берн); трансперсональна психологія (С. Гроф); факторні теорії особистості (Г. Айзенк, Дж. Гілфорд Р. Кеттелл, Р. Норман, Л. Голдберг та ін.); філософський-психологічна концепція (С.Л. Рубінштейн); християнський персоналізм (Е. Муньє); екзистенціальна психологія особистості; епігенетична теорія (Е. Еріксон); естетико-філософська концепція особистості (М.М. Бахтін); концепція життєтворчості (Л.В. Сохань); "активаційна" концепція (Д. Фіське і С. Мадді); "біосферна" концепція (А. Анг'ял); концепція "духовної людини" (Ж. Ньюттен); "мотиваційна" концепція

(Д. Мак-Клелланд); організмична концепція (К.Гольдштейн); психосинтез (Р. Ассаджолі) та ін. Можна говорити про різні підходи до класифікації зазначених теорій особистості³.

Практично будь-який науковець, який вивчає проблеми людини, має звернутися до цього багатогранного феномена, який виявляє розмаїття концептуальних підходів, коли зміст особистості з позиції різних теоретичних уявлень постає настільки різноманітним, настільки ж складним⁴.

Так, наприклад, Карл Роджерс описував особистість у термінах самості (як організовану, довготривалу сутність, що суб'єктивно сприймається та складає серцевину наших переживань).

Гордон Олпорт визначає особистість як те, що індивідуум являє собою насправді – внутрішнє "щось", яке детермінує характер взаємодії людини зі світом.

У розумінні Еріка Еріксона, індивідуум протягом життя проходить через ряд психосоціальних криз і його особистість є функцією результатів кризи.

Джордж Келлі розглядав особистість як властивий кожному індивідууму унікальний спосіб усвідомлення життєвого досвіду.

Іншу концепцію пропонує Реймонд Кеттел, на думку якого ядро особистісної структури утворюється шістнадцятьма вихідними взаємопов'язаними властивостями.

Альберт Бандура розглядав особистість у вигляді складного паттерна безупинного взаємовпливу індивідуума, поведінки і ситуації.

Персонологічна концепція Альфреда Адлера описує психічне життя особистості у контексті її спрямування у майбутнє як прагнення до переваги та досконалості, як орієнтацію на вирішення трьох основних завдань (праця, дружба, любов), коли в основі структури особистості покладається "єдина рушійна сила", що спрямовує всі ресурси особистості на досягнення індивідуальної мети, що надає сенсу особистісному існуванню. При цьому А.Адлер писав, що "будь-яка цінність людини визначається її ставленням до ближнього і тієї частиною праці, що потрібна для спільного життя, яку вона бере на себе. Завдяки своїй праці на користь цього спільного життя вона стає цінною для інших людських істот, ланкою великого зв'язку, що об'єднує людство, зв'язку, пошкодивши який, не можна не завдати шкоди людському суспільству" (1928 р.).

У психодинамічній структурі особистості у Зігмунда Фрейда міститься три динамічних начал (які, до речі, певною мірою, описують пів кульову динаміку мозку та відповідає принципам задоволення, реальності і совісті-ідеалу) – Я, Воно, Над-Я, коли особистість постає рівнодією цих процесуальних начал, які борються за витоковий життєвий ресурс людини.

Вільям Джеймс, який розумів особистість як результат взаємодії інстинктів, звичок та особистісного вибору, вважав, що психічна реальність людини представлена як емпіричне Я, яке складається із фізичної особистості (предмети, з якими людина ідентифікує себе як особистість), соціальна особистість (соціальні моделі поведінки – те,

³ Психология личности : хрестоматия : [учеб. пособие]. – М.: БАХРАХ-М, 2008. – Т.1. [Зарубежная психология] / ред.-сост. и предисл. Д.Я.Райгородский]. – 509 с.; Т.2: [Отечественная психология] / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский; предисл. Г.В. Аكوпова]. – 543 с.; Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.; Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. и общая редакция Л.В. Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – 480 с.; Психология развивающейся личности / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.; Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості: Навчальний посібник / В.В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996.– 236 с.; Рибалка В.В. Теорія особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник / В.В. Рибалка. – Одеса: Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.; Рибалка В. Принцип цінності особистості у психології, педагогіці та суспільстві // Професійна освіта: педагогіка і психологія. Українсько-польський журнал. – 2007. – № 9. – С. 121–128.; Хьелл Л. Теорії, личности (Основные-положения, исследования и применения) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

⁴ Рибалка В.В. Теорія особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник / В.В. Рибалка. – Одеса: Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.

що становить основу наших стосунків з іншими, те, як сприймають людину в її найближчому оточенні) та духовна особистість (єдність усіх духовних якостей і станів особистості: мислення, емоцій, бажань та інших утворень, центром яких є почуття активності Я). При цьому особистість людини постає як множинна сутність, складаючись із окремих особистісних начал, кожне з яких має своє власне ім'я, власну папять, спосіб мислення і поведінки.

Карл Юнг вбачав у структурі особистості три взаємодіючі утворення – Его (все, що людина усвідомлює), особистісне несвідоме (витіснений зі свідомості досвід, а також накопичення пов'язаних між собою думок та почуттів, так званих комплексів), колективне несвідоме (збережений досвід минулих поколінь, наш зв'язок із мільйонами років існування, що складається із архаїчних первинних елементів – архетипів, яких декілька: Его – центр, "сторож" свідомості (а не особистості), принцип самототожності та постійності, який все хоче пояснити і утвердити свої існування; Персона – частина особистості, яка адаптувалася до світу зовнішній прояв того, що ми виявляємо світу, характер, через який ми взаємодіємо зі світом, це публічна особистість; Тінь – це архетип, що складається із ви тісного матеріалу, його зміст, тобто тенденції, спогади, бажання, відкинуті людиною як несумісні з Персоною і такі, що суперечать соціальним стандартам і ідеалам; складовою частиною Персони є неусвідомлена структура – Аніма у чоловіків та Анімус у жінок – це психічні структури, в яких зосереджено матеріал, що не узгоджується з тим, як саме людина усвідомлює себе чоловіком чи жінкою, коли Аніма постає внутрішнім образом жінки в чоловікові, а Анімус – внутрішній образ чоловіка в жінці; Самість – найголовніший архетип – архетип центрованості, який втілює єдність свідомого та несвідомого, гармонію та баланс елементів психіки людини.

Однак, більшості теоретичних визначень особистості притаманні деякі загальні риси. Зазвичай підкреслюється значення індивідуальності чи індивідуальних відмінностей. Особистість характеризується такими особливими й унікальними якостями, завдяки яким дана людина відрізняється від усіх інших людей. Особистість також виступає деякою гіпотетичною структурою чи організацією, відтак, поняття "особистість" є абстракцією, що ґрунтується на висновках, отриманих за допомогою результатів спостереження за поведінкою людини. Також наголошується на важливості розгляду особистості у співвідношенні з життєвою історією індивідуума чи перспективами розвитку. Головне, що особистість відносно незмінна і постійна в часі та мінливих ситуаціях; вона забезпечує почуття безперервності в часі і навколишньому оточенні. У більшості визначень "особистість" представлена тими характеристиками, що "відповідають" за стійкі форми поведінки людини.

Опис повноти особистості людини не можна уявити без таких необхідних і достатніх аспектів, чи принципів, як:

- 1) особистісне начало, "Я" людини як унікальна і тотожна тільки собі сутність;
- 2) духовно-етичний аспект людського буття;
- 3) здатність до внутрішньої мотивації поведінки і діяльності, самодетермінація, свобода, що виявляють такі аспекти, як надситуативність, творчість, неперервність;
- 4) воля як здатність здійснювати вольове зусилля, саморегуляція, самоконтроль;
- 5) наявність свідомості, самосвідомості (Я-концепції), рефлексії;
- 6) здатність мислити;
- 7) емпатійність як здатність до співпереживання, як уміння встати на точку зору іншої людини, яку О.К. Тихоміров називає головною ознакою мудрої людини;
- 8) необхідність діяльності, вищим проявом якої є творчість;

Крім зазначених аспектів можна виділити й не менш, на перший погляд, суттєві. Це самотрансценденція, формування відносин з Вищою Реальністю; здатність любити, а також рефлексія майбутнього: людина – це істота, яка знає про тимчасове перебування на Землі. Це також здатність до самообмеження як модус духовної особистості (святий – є особою, що себе свідомо обмежує у сфері соціально-матеріальних цінностей і біологічних

відправлень свого організму). Це й спрямованість на сакралізацію дійсності ("все дійсне є розумним, все розумне є дійсним" – Гегель; "ми живемо в найкращому зі світів" – Лейбніц), коли святий молиться у вівтаря свого серця, а храмом йому виступає весь Всесвіт. Це також положення, відповідно до якого "Я" людини (з позиції квантової фізики) виступає ініціатором (творцем) Всесвіту (квантовий парадокс "Спостерігач"). Це також і відповідальність (суттєво, що людина відчуває відповідальність тільки за те, що вона може контролювати і що від неї залежить (інтернальний локус контролю). Одною з основних особливостей особистості є її незавершеність⁵, відкритість новому, континуальність, неперервність особистості, збереження самоїдентичності протягом тривалого часу, узгодженість поведінки особистості у часі і в різних ситуаціях.

Важливим аспектом особистості є її абсолютна цінність (І. Кант), а найвищим критерієм цінності особистості можна разом із Кантом вважати "правдивість у внутрішньому визнанні перед самим собою, а також у відношеннях до кожного іншого"⁶. Тут особистість постає щирою і відкритою світу сутністю.

Загалом, на думку Л. Хьелла і Д. Зиглера, теорія особистості має базуватись на таких дихотоміях, що стосуються природи людини, як: свобода – детермінізм; раціональність – ірраціональність; холізм – елементаризм; конституціоналізм – інвайронменталізм; змінюваність – незмінність; суб'єктивність – об'єктивність; проактивність – реактивність; гомеостаз – гетеростаз; пізнавальність – непізнаність⁷.

Розглянуті у діалектичній єдності компоненти особистості, мають системний характер: виходячи із синергетичного підходу, можна говорити про системні властивості цілого, які не притаманні окремим елементам цього цілого. Таким чином, цілісно-когерентний ефект поєднання властивостей окремих компонентів цілого об'єкту в особистісну цілісність виявляє певну нададитивну, емерджентну властивість, що з'явилася немов би нізвідки, – властивість бути особистістю, яка при цьому як дещо цілісне кристалізується за допомогою синергійної єдності певної кількості складових її компонентів. З позиції такого розуміння особистості *вона складається із окремих психосоціальних елементів, які, подібно до функціональної системи П.К. Анохіна, утворюють системну емерджентну цілісність – особистість людини.*

3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ОСОБИСТОСТІ

Відтак, людське існування, відповідно до філософської традиції розглядати світ як триєдину сутність, можна уявити у вигляді гештальтпсихологічної тріади: "Я", "не-Я" (внутрішнє – зовнішнє, суб'єкт – об'єкт, людина – світ) і межа між ними. Дана схема відбиває феномен фундаментальної розбіжності полярних членів тріади, що виявляється у сфері межі, яка має парадоксальне значення, тому що неможливо сказати точно, якому з двох полярних членів тріади вона належить – першому, другому, їм обом або ні тому, ані другому⁸.

Отже, межа найбільш повно виражає парадоксальну категорію *Цілого*, що можна визначити як *"єдність станів єдності протилежностей та їхньої боротьби"*.

Подібним же чином "Я" людини, з погляду філософського аналізу, також постає двоїстою сутністю, тому що, з одного боку, "Я" і "не-Я" виявляються взаємно прозорими,

⁵ Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ "КМН", 2006. – 240 с.- С. 5.

⁶ Кант І. Антропологія з прагматическої точки зрення / І.Кант. – СПб. : Наука, 1999. – 471 с.- С. 390.

⁷ Хьелл Л. Теорії, личности (Основные-положения, исследования и применения) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с. - С. 40-49.

⁸ Лосев А.Ф. Типы отрицания / А.Ф. Лосев // Диалектика отрицания отрицания. – М., Политиздат, 1983. – С. 149–170.

являють собою єдиний нерозривний комплекс (якщо межа належить їм обом), а з іншого боку – "Я" опозиційно "не-Я", вони постають як контрарні, окремі сутності (якщо межа виступає дещо самостійним).

Розглянуті суб'єкт-об'єктні відношення, що теоретично втілюють у собі будь-які два взаємодіючі елементи нашого світу, не є суто уможлядною моделлю дійсності, оскільки, як вчить сучасна фізика, Всесвіт на його фундаментальному квантовому рівні (на рівні мікросвіту) являє собою єдиний нероздільний комплекс, суб'єкт-об'єктні складові якого координуються так званими непричинними імплікативними синхронічними зв'язками, виявляючи реальність цілісної (синхронічної) причинності. З іншого боку, макросвіт постає у вигляді конгломерату відносно непроникних матеріальних форм, що причинно регулюються принципом класичного лінійного (діахронічного) детермінізму і взаємодіють за такою схемою суб'єкт-об'єктного відношення, де суб'єкт і об'єкт є окремими сутностями. Таким чином, як у сфері ґносеології, так і онтології виявляються дві теоретично принципово рівноправні схеми суб'єкт-об'єктних відношень, у рамках однієї з яких суб'єкт і об'єкт інтегровані в одне симфонічне ціле, а в рамках іншої – вони виступають дискретними сутностями.

Відтак, "Я", двоїсту сутність, доцільно розуміти як флуктуаційну точку перетину "екзистенційних полів" у просторі природного та соціального космосів, що характеризується колосальним подійним розжаренням, швидкоплинністю та динамізмом. Ми бачимо, що особистість людини, її "Я" є "перехрестям" функцій середовища.

Тут "Я" постає ілюзорною сутністю. Ілюзорність людського "Я" виявляється також у феномені множинності "Я" людини, який втілюється в різних аспектах нашого життя. Як відзначає Г.І. Гурджієв, у кожному з нас уживаються різні особистості⁹. Багато вчених-психологів і нейрологів підтверджують цю думку Г.І. Гурджієва, який вказував, що "Я", котре жагуче і з насолодою займається любов'ю, здається відмінним від "Я", яке багато і посилено працює, а також від "Я", яке іноді "виходить із себе" за незначними приводами. Особливо явно особистісна множинність виявляється в людині в моменти екстремальних ситуацій. Крім того, кожна з особистостей, присутніх в людині, відповідає окремому типу мозкових хвиль, подібно до того, якби дослідники переносили електроди з одного випробуваного на іншого. Як пише Р. Уилсон в книзі *"Квантова психологія"*, можна говорити про окремі особистості як "ситуативні інформаційні системи"¹⁰.

Теза множинності Я підтверджується і психологією. Як пише Ж. Годфруа у книзі *"Що таке психологія"*, в різних психологічних станах, в різних життєвих обставинах люди, по суті, з'являється перед нами як окремі особистості зі своїми установками, як особистості, що просто не пам'ятають себе в оболонках інших особистостей. А інформація, яку людина запам'ятовує в одному специфічному стані, вона не може згадати в іншому стані¹¹.

Формування особистості передбачає, перш за все, з'ясування сутності особистості, яку ми маємо формувати. Особистість людини є центральною ціннісною сутністю людини, що включає решту згаданих вище її компоненти, позаяк особистість можна розуміти як категорію, що виражає повноту властивостей зрілої людини. Тому метою розвитку людини можна (разом з К.Д. Ушинським, Б.Г. Ананьєвим, А.В. Петровським, І.Д. Бехом, В.В. Рибалкою та ін.) розуміти розвиток особистості. З іншого боку, особистість не обов'язково має володіти всією повнотою всіх людських якостей, коли, наприклад, ми можемо говорити про вольову або безвольну особистість. Тому в даному

⁹ Гурджієв Г. Беседы с учениками / Г. Гурджієв. – К.: Преса України, 1992. – 176 с.; Гурджієв Г. Все и вся, или Рассказы Вельзевула своему внуку / Г. Гурджієв. – СПб.: Тайм-Аут, 1993. – 312 с.

¹⁰ Уилсон А.Р. Квантовая психология / А.Р. Уилсон. – К.: Янус, 1999. – 224 с.

¹¹ Годфруа Ж. Что такое психология: В 2 т.: Пер.с фр. / Ж. Годфруа; Ред. Г.Г. Аркелов – М.: Мир, 1992. Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 491 с.

випадку виникає проблема аналізу рівня розвитку окремих аспектів (конструктів, новоутворень) особистості, як і проблема виділення цих аспектів – які саме аспекти властиві особистості і якою мірою вони мають бути розвинені, щоб бути особистісними конструктами. З'ясування цього – може бути справою всього життя, оскільки передбачає дослідження "горизонтального" пласта особистості.

Для того, щоб уникнути цієї проблеми, зупинимось на найістотнішому, "вертикальному" аспекті особистості – на її системоутворювальній властивості – унікальності, самодетермінованості, здатності здійснювати вільні вчинки. Відсутність цих властивостей робить людину біологічним роботом. Розглянемо це положення детальніше.

Якщо, згідно відомій філософській сентенції, людина є мірою всіх речей, то найвищою цінністю людини є особистість, людське "Я", яке за своїм визначенням розуміється як щось самостійне, відокремлене та ідентичне тільки самому собі й здатне бути вільним, тобто здійснювати вчинки, вільні від детермінізму світу. Тут особистість людини, її "Я", згідно своєму визначенню, постає самодостатньою, самодетермінованою сутністю (що володіє "почуттям неперервної самототожності", за Е. Еріксоном), здатною бути вільною від причинного підґрунтя Всесвіту.

Саме свобода людської особистості робить її унікальною й вільною від долі "біологічного робота", програма існування якого встановлюється принципом детермінізму. Отже, "Я" людини є тим, за допомогою чого людина може вільно й автономно приймати рішення та виявляти свою "вільну волю", яка в ідеалі знаходиться вище детермінізму світу.

З іншого боку, "Я" людини є результатом її онто- та філогенетичного розвитку, тому поведінка "Я" повинна обумовлюватися зовнішнім середовищем і впливати з множини життєвих чинників (та їхнього результату – множини психолого-світоглядних установок), що генетично передують цій поведінці, коли людська істота постає у вигляді "біологічного робота". А її "Я" в даному випадку можна визначити як те, що "трапляється" (П.Д. Успенський). Даний висновок підтверджується так званим **парадоксом розвитку (виникнення, або телеологічним парадоксом)**, котрий полягає в тому, що якщо щось нове (у нашому випадку – Я) виникає зі старого, то воно вже повинно утримуватися в ньому в потенційно-можливому, віртуальному стані і, тому, не є "радикально" новим у повному змісті цього слова ¹².

Самодетермінація й самототожність людського "Я", особистості людини (яку ми вважаємо наріжною метою людського розвитку) є чинником, котрий переборює парадокс розвитку, однак дане переборення передбачає, що "Я" людини генетично знаходиться поза меж феноменального світу. Ця трансценденція людського "Я" відповідає висновкам деяких філософів і психологів, котрі вважають, що джерело особистості варто шукати не стільки усередині об'єкта, скільки в його відношеннях з іншими об'єктами – у навколишньому середовищі ¹³.

Бути особистістю, як підкреслює В. Франкл, значить бути самотрансцендентним, само відстороненим ¹⁴.

Відтак, самотрансценденцію, якій належить важливе місце як у гуманістичній психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В.Франкл), так і в екзистенціально-гуманістичній філософії (Ж.-П. Сартр), науковці пов'язують із виходом людини за межі свого "Я", з її спрямованістю на інших людей, на певну ідею, справу тощо. На думку О.О.Реана концепція акмеології особистості має базуватися на уявленні про єдність самоактуалізації і самотрансценденції та дії стосовно них принципу "педагогічної доповнюваності" (Г.Г. Гранатов, О.М. Железнякова). Так, А.Маслоу вважав, що самоактуалізація реалізується через захопленість значимою роботою, коли людина виходить за межі її "Я".

¹² Югай Г.А. Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – С. 23-25.

¹³ Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск: Наука, 1982. – С. 239.

¹⁴ Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С. 77.

Подібно до цього В.Франкл розуміє процес само актуалізації через служіння певній справі, через любові до другої людини, а Е.Фромм убачав утвердження власного життя, щастя, розвитку, свободи людини у здатності любити, що дозволяє людині інтегруватися у життєвий контекст іншої особистості.

Представники феноменологічної філософської школи вважають, що сакральне є природним механізмом відтворення культури і вкорінене в природі людини, яка має потребу в сакральності ("трансцендентуванні") свого біологічного існування (Т. Лукман), коли завдяки зазначеному феномену (який наділяє людський світ смислами і значимостями), віра протистоїть когнітивному і соціальному хаосу (П. Бергер).

М.М. Бахтін писав, що людина ніколи не збігається із самою собою, що щире життя особистості здійснюється як би в точці цієї розбіжності¹⁵. Тут "особистість виноситься за рамки не тільки індивідуального суб'єкта, але й актуальних зв'язків цього суб'єкта з іншими індивідами, за межі спільної діяльності з ними"¹⁶. Особистість при цьому можна трактувати як сукупність відношень людини до самої себе як деякого "іншого"¹⁷. Парадокс відстороненості "Я" від світу (який виявляється у ставленні Я до світу як до об'єкта своєї активності) можна проілюструвати словами С.Л. Рубінштейна: "Людина включається в буття своїми діями, що перетворюють наявне буття. Цей процес є неперервною серією ланцюгових вибухових реакцій; кожна даність – наявне буття – вибухає черговою дією, що народжує нову даність нового наявного буття, яке вибухає черговою дією людини... Отже, у людини, яка включена у ситуацію, є дещо таке, що виводить її за межі ситуації, в яку вона включена... Становлення є знаходженням у ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості та дії"¹⁸.

У цьому контексті важливими є розробки М.К. Мамардашвілі, згідно якому організація людини як "існуючої істоти" здійснюється за допомогою "постійного усвідомлення себе в актах мислення" або в стані "трансцендентальної свідомості". Перефразовуючи думку Р. Декарта про те, що для відтворення буття потрібно удвічі більше зусиль, ніж для його творіння, М.К. Мамардашвілі стверджує, що онтологічна будова буття відтворює себе лише з включенням нашого зусилля, а "особистісні підстави" думок людей можуть бути охарактеризовані через приналежність іншому простору і часу, коли моральність повинна мати де факто деякі абсолютні підстави позачасового. У такому контексті трансцендування передбачає вихід людини за дану їй стихійно і натурально ситуацію, за природні якості людини, здатність співвіднести себе з чимось, що не покладається у природі. Як вважав М.К. Мамардашвілі, трансцендування дозволяє виходити за рамки і межі будь-якої культури, ідеології, суспільства і знаходити підстави свого буття незалежно від їх часових змін. Провідними принципами трансцендування тут вважаються "*принципи трьох К*":

а) декартівський *принцип cogito* – будь-які події відбуваються не без участі свідомості;

б) кантівський принцип, що постулював право людини на свідомість – особливі умоглядні об'єкти, що дають можливість здійснити акт пізнання або моральної оцінки;

в) принцип Кафки, що передбачає ситуацію абсурду і що примушує людину виходити з неї, шукати смисли.

З погляду М.К. Мамардашвілі, трансцендування – це "нескінченна форма всякої актуальності", це свобода самоздійснення. Остання як принципова умова трансцендування не є вибором, дана свобода є "рухом, шляхом людини до самої себе"¹⁹. У Дж. Бруннера у

¹⁵ Див.: Как построить свое "Я" / Под ред. В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1991. – С. 115.

¹⁶ Психология развивающейся личности / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1987. – С. 13-15.

¹⁷ Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М., 1979. – С. 183–237.

¹⁸ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 341.

¹⁹ Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 365 с.

"Психології пізнання" маємо дещо підібне, оскільки тут підіймається питання про те, що в людині є власне людським?, як вона придбала це людське?, як можна підсилити в неї цю людську суть?"²⁰)

Парадокс відстороненості "Я" від світу виявляється і в площині аналізу концепції надситуативної активності В.А. Петровського, який виокремлює два аспекти життєвої активності людини – адаптивної та неадаптивної. При цьому адаптивна активність полягає в пристосуванні до ситуації (вона близька до потребового рівня детермінації поведінки та діяльності). Що ж стосується неадаптивної активності, то вона пов'язана з впливом суб'єкта на ситуацію (принцип самодетермінації), де людина виявляється носієм "вільної причинності"²¹.

Як пише М. М. Заброцький, "наше свідоме "я" у більшості випадків занурене у неперервний потік змістів свідомості, воно "зникає", коли ми засинаємо, знаходимося під дією наркозу чи непритомні, і знову "появляється", коли ми приходимо до тями. Усе це заставляє припустити, що за цим свідомим "я" є якийсь постійний центр, з якого воно "повертається" у поле свідомості, тобто припустити існування справжнього "Я" (внутрішнього, духовного, трансцендентного за межі свідомості та розуму)... Релігії, філософські системи, кращі досягнення митців, – усе це пошуки символів трансцендентного та форм його збереження"²².

З ідеєю трансцендування, "виходу за межі" початкового рівня перетворення конкретної ситуації (Е. Фромм, К. Лешлі, М. Бубер, Д.Б. Богоявленська, Д.Н. Завалішина, А. М. Матюшкін, Ю.М. Кулюткін, Р.С. Сухобська, Я. О. Пономарьов) пов'язані певні теоретичні передумови виділення надситуативної проблемності у вирішуваній педагогічній ситуації. Поширеною формою "виходу за межі" в будь-якому продуктивному розумовому процесі виступає встановлення нових зв'язків і формування узагальнень, які дозволяють створити більш довершений спосіб дії. Як наслідок, продуктивний процес стає багатовимірним, гнучким.

Аналіз *трансцендентної природи людської особистості* виявляє щонайменше три виміри даної природи, що відповідають трьом головним формам буття матерії – руху, простору та часу.

Ідея *динамічної, рухомої трансценденції* людського "Я" знаходить своє світоглядне втілення у орієнтальній уяві про реінкарнацію як принцип буттєвої неперервності сутності людини – її душі.

Просторова трансценденція людського я реалізується у площині уявлень про Абсолютну сутність, трансцендентну світу і повністю вільну від нього.

Ідея *часової трансценденції* людського "Я" може бути проаналізована у нашій концепції особистості людини як сутності принципово надситуативної, зануреної у систему ціннісних орієнтацій (ідеалів), що націлені у *майбутнє*. Таким чином, для того, щоб перебороти парадокс розвитку та зрозуміти "Я" людини як трансцендентну сутність, котра виявляє принципову генетичну й причинну відстороненість людини від феноменального світу, можна припустити, що людське "Я" кристалізується у майбутньому, як відсторонений від теперішнього, занурений у майбутнє ідеальний момент мотивації поведінки людини.

Це потенційне (віртуальне, ідеальне) майбутнє виявляє здатність, поряд з теперішнім, мотивувати поведінку людини. Ця мотивація й детермінація майбутнім

²⁰ Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Брунер. – М. : Прогресс, 1977. – 409 с.

²¹ Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1996. – С. 91.; Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М., 1992. – 223 с.

²² Заброцький М. М. Іван Огієнко та проблеми педагогічної психології // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2002. – Вип 9. – С. 63–65.

теперішнього, яка кристалізується у вигляді **волі** (як надситуативної активності), постає у трьох функціях: 1) аналітичної рефлексії майбутнього; 2) системи цінностей (ідеалу), що мотивує теперішню поведінку людини; 3) волі.

4. ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОЇ СУТНОСТІ

Таким чином, **“Я” людини, її особистість** (як вища цінність, як активний першопочаток її поведінки й *мета людського розвитку*) – **це ідеальне майбутнє** (ідеал, потенційно-можливе), що впливає на теперішнє (актуальне-дійсне), виявляючи волю як надситуативну поведінку.

Націленість на майбутнє, здатність рефлексувати майбутнє, проектувати й прогнозувати наслідки дій і вчинків виявляє діалектичне, творче мислення, волю як психічний потенціал спрямованості у напрямку ідеальних цілей (ідеалу), що реалізується у практичній предметно-перетворювальній діяльності – активності зі зміни людиною себе і оточення.

Таке розуміння людське “Я”, особистість людини передбачає певні освітні наслідки, які ми знаходимо у педагогів минулого. Спрямованість у майбутнє як основа для формування людської особистості покладено в основу “глибинної” (за нашим визначенням) педагогічної технології А.С. Макаренка, метою якої виступає розвиток гармонійної особистості. Дану технологію, що одержала назву “завтрашньої радості”, можна зілюструвати цитатою з “Педагогічної поеми”:

“Людина не може жити на світі, якщо в неї нема попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з важливих об’єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, покликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати простіші види роботи в складні і для людини значніші. Тут проходить цікава лінія: від примітивного задоволення яким-небудь пряником до найглибшого почуття обов’язку.

Найважливіше, що ми звикли цінити в людині, – це сила й краса. І те і друге визначається в людині тільки за тим, як вона ставиться до перспективи. Людина, яка визначає свою поведінку найближчою перспективою, сьогоднішнім обідом... то людина найслабкіша. Якщо її задовольняє тільки своя власна перспектива, хоч би й далека, вона може бути сильною, але не викликає у нас почуття краси особи і її справжньої цінності. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людина красивіша й вища.

Виховати людину – значить виховати у неї перспективні шляхи, якими піде її завтрашня радість. Можна написати цілу методику цієї важливої роботи. Мона полягає в організації нових перспектив, у використанні вже наявних, у поступовому підставленні більш цінних, починати можна і з доброго обіду, і з походу до цирку... але треба завжди викликати до життя і поступово розширювати перспективи цілого колективу...”²³.

Як бачимо, почуття радості у А. С. Макаренка прив’язується до уміння бачити і будувати перспективи своєї життєдіяльності (принцип “перспективних ліній”). При цьому педагог використовує принципи, відкриті психологією. Йдеться про механізми формування відповідних психологічних установок.

Найважливішим з цих механізмів є метод “кодування” (“якоріння”, “каналізації”, “символізації”) психічних станів людини, відомий у психології, яка зазначає, що психічні стани людини можуть одержувати відповідне кодування (інтерпретацію) завдяки механізмам соціальної символізації, за допомогою яких дані стани певним чином детермінуються, маркуються і каналізуються, створюючи нові “вектори” мотивації

²³ Макаренко А. С. Педагогічна поема. – К.: Рад.шк., 1973. – С. 447.

людської поведінки²⁴. Так, стан нервово-психічного збудження може знаходити відповідну культурну інтерпретацію (наприклад, символізуватися у вигляді “романтичної любові”) і одержати подальшу реалізацію в річищі суспільно прийнятих норм, що регулюють поведінку людини, яка одягає свій емоційний стан в убрання романтичної любові. Таким чином, “можливість інтерпретації свого стану... пов’язана і з наявністю в тезаурусі суб’єкта певних лінгвістичних конструцій, і з оволодінням правил їхнього використання. Людина повинна знати, які ситуації слід, а які не варто інтерпретувати тим або іншим чином”²⁵.

Дані стани піддаються соціальній каналізації не тільки за допомогою другої, але і першої сигнальної системи людини. Так у нейро-лінгвістичному програмуванні (до якого всі частіше звертаються українські вчені²⁶) використовується “якір” – стимул, що дозволяє перенести минулий досвід людини в дійсний момент і відтворювати бачене переживання, або закріпити його наявний емоційний стан за допомогою умовного рефлексу. У НЛП розроблена модель, що дозволяє спеціально сформувати стимул (виробити інпринтинг) жестом, доторком або звуком із метою закріплення даного стану, який може бути викликаним за допомогою даного стимулу (подразника). Тут зовнішній стимул сполучиться з внутрішнім станом і формує павлівський нервовий часовий зв’язок. Якір може працювати у будь-якій системі сприйняття (кінестетичній, візуальній, аудіальній)²⁷.

Як бачимо з вищенаведеної цитати з “Педагогічної поеми”, А. С. Макаренка використовував метод кодування в будівництві перспективних ліній, які прив’язувалися до почуття завтрашньої радості, що сприяло формуванню аналітичного прогнозу, саморефлексії (самовідстороненості) і трансценденції як уміння абстрагуватися від наявної ситуації. Саме на базі цього процесу формується людська особистість, “Я” людини як знатність здійснювати вільні вчинки й поставати активним початком світу.

Самовідстороненість як системоформуючий чинник людської особистості (що постає майбутнім, котре мотивує теперішню поведінку людини) реалізується й завдяки розвитку здатності учнів до саморефлексії, вміння переходити від однієї соціальної ролі до іншої, занурюючись при цьому у своє соціальне середовище, яке можна інтерпретувати як складну систему соціальних ролей. При цьому певна ідентифікація людини з соціальним оточенням (соціалізація як важливий момент розвитку людини) можлива на основі її ідентифікації з усіма соціальними ролями даного колективу, що впливає з уміння бути виконавцем усіх цих ролей.

Зрозуміло, що отождолення себе із соціальними ролями колективу означає уміння не тільки виконувати кожну їх його ролей, але і переходити від однієї ролі до іншої, що можна назвати “рольовою дифузією”. Для того щоб при цьому людина не втрачала самоїдентичності (не розчинялася в цих ролях і не зникла як самоусвідомлююча, самодостатня сутність), вона має, паралельно з виконанням соціальних ролей, постійно ідентифікувати себе з якоюсь “нейтральною” роллю, що дозволяє людині відчужуватися від самої себе, подивитися на себе (свої соціальні ролі і рольові ситуації) із боку.

У цьому виявляється наріжний аспект людського “Я” – функція трансценденції людського “Я”, розвиток якої ми виявляємо у виховному закладі А. С. Макаренка, де отримав потужний розвиток рольовий статус людини. Тут існувала складна ієрархія

²⁴ Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд. МГУ, 1987. – С. 123.; Шрейдер Ю.А. Ритуальное поведение и формы косвенного целеполагания // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., 1979. – С. 54–116.

²⁵ Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд. МГУ, 1987. – С. 123.

²⁶ Тарнопольський О. Б. Питання впровадження нейро-лінгвістичного програмування у викладанні іноземних мов // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 43–49.

²⁷ Трансформация личности: нейролингвистическое программирование /Анализ и комментарии О. Ксендзюк. – Одесса: Хаджибей, 1995. – 352 с.

суворо не фіксованих, взаємозамінних соціальних ролей, що дозволяло кожному побувати в різноманітних взаємозалежностях, які збагачували рольову координацію і формували вектори соціально-психологічної взаємозалежності як усередині закладу, так і за його межами. Важливе значення для процесу розвитку і розширення рольового статусу людини мало унікальне явище – “зведений загін”, який дозволяв реалізувати найдавніший соціальний принцип “карнавалу”, коли мала місце зміна соціальних ролей, у даному випадку – зміна лідерів колективу. Проте, дана рольова трансформація відбувалася не як одномоментний акт, але як постійно діючий колективний процес. У закладі А. С. Макаренка існувала і постійно змінювана роль чергового командира, який міг зробити зауваження або дати обов'язкове для виконання розпорядження будь-якому члену колективу. Таким чином, практично всі діти мали можливість керувати своїм оточенням, контролювати певний його аспект, чи навіть увесь космос свого оточення, який окреслювався межами колонії.

Крім того, тут жили діти різного віку, які спільно включалися в учбово-трудову діяльність і постійно змінювали одну з основних рольових послідовностей людини (пов'язану з її віковим статусом) в атмосфері найскладнішої і постійно мінливої соціальної інфраструктури, зануреної в систему тотальної взаємодії і спілкування, яку сам А. С. Макаренко називав “педагогікою паралельних дій”. Крім того, у закладі постійно функціонував театр, у діяльності якого брали участь практично всі вихованці, що дозволяло їм ще більш розширити свій рольовий репертуар, вийти за межі побутових, виробничих, навчальних і інших тривіальних соціальних ролей. Життя ж виховного закладу в цілому регулювалося загальними зборами колективу і радою командирів, колегіальним органом, рішення якого не міг опротестувати навіть директор колонії (принцип “педагогіки колективної дії”). У такий спосіб відбувається формування органу єдиної колективної волі, що прямо, сприймається кожним членом колективу як конкретна, не опосередкована проміжними ланками невідчужена соціальна надроль, що втілює в собі принцип соціального керівництва згори, яка визначала життя колонії і була цілком прозора для участі в ній усіх членів колективу. Кожен педагог тут ставав повноправним членом колективу (після 4-місячного випробування) і не мав ніяких соціальних привілеїв. Таким чином, в арсеналі соціальних ролей, реалізованих у виховному закладі А.С. Макаренка, практично не було жодної ролі, яка б була відчуженою і недосяжною для членів колективу, які взаємодіяли в атмосфері взаємної довіри, коли, наприклад, черговий командир здавав рапорт, ніхто не мав права взяти під сумнів об'єктивність будь-якого факту з його рапорту. Тим самим одержував реалізацію *найважливіший принцип гуманістичного виховання – принцип емпатії, відкритості, співпричетності і співучасті людини в соціальних і природних процесах, що протікають у зовнішньому середовищі.*

Важливим тут є аналіз виховного середовища, яке створив у своєму закладі великий педагог, оскільки за ефективністю цей заклад вважається неперевершеним (існують лабораторії дослідження виховного ефекту педагогічної системи А.С. Макаренка в Німеччині та Японії, де прагнуть зрозуміти, яким чином відбувалася “переплавка” малолітніх злочинців, їх докорінна трансформація і гармонізація): 100 % всіх вихованців, які потрапили у цей заклад і пройшли його повний “курс” у подальшому не виявили рецидивів і не повернулися у своє злочинне минуле. На наш погляд, А.С. Макаренко створив найефективніше розвивально-виховне середовище, яке мало потужний “солітонний” ресурс самопідтримування й гармонізації, подібно до нашого Усесвіту, який постає вельми усталеною самодетермінованою структурою. Це стійке виховне середовище А.С.Макаренка створив на початку існування свого закладу через ситуацію “вибуху” – докорінної зміни перших декількох найбільш “злочинних” вихованців; це привело до того, що великий педагог отримав статус “альфа-самця”, тобто незаперечного лідера – єдиного центру керування.

Зазначене вище відповідає *загальному системно-кібернетичному принципу управління*, згідно якому в будь-якій системі наявний певний *керуючий Центр* (або принцип), що задає ритм розвитку системи, визначаючи його мету. Цей Центр характеризується здатністю до встановлення багатьох інтрасистемних зв'язків, гнучкістю і "нейтральністю" – тією якістю, яка дозволяє йому вступати у взаємодію з будь-яким елементом системи, а також забезпечувати періодичну "нейтралізацію" системи (тобто зняття усіляких суперечностей в її надрах – так зване періодичне "обнуління" "полюсів її напруженості") і одержувати зворотний зв'язок від елементів системи, що досягається інтеграцією Центру у функціональну "тканину" кожного цього елемента за допомогою нейтральної природи керуючого Центру, який робить систему *єдиною* саме завдяки своїй нейтральності. *Єдність* системи, у свою чергу, постає запорукою реалізації єдиних педагогічних вимог до всіх її елементів.

Крім того, всі ієрархічно організовані елементи системи повинні сприймати керуючий Центр як абсолютний "авторитет", домінуючу інстанцію, поза якою система не може існувати, оскільки ця інстанція підтримує (виступає посередником) зв'язок системи із зовнішнім (соціальним) середовищем.

І головне – становлення системи повинне проходити разом із становленням керуючого Центру, який, таким чином, виступає плоть від плоті системи і закладає керуючі імпринтингові сигнали для елементів системи.

Аналіз виховної установи А.С. Макаренка дозволяє дійти висновку про те, що педагог відповідав зазначеним вище кібернетичним особливостям соціального управління. З самого початку становлення виховної установи педагог стояв у її основ як фундатор, реалізуючи ще один принцип ефективного управління, згідно якому керуючий Центр сам створює систему ("принцип Творця") і формує її керуючі механізми.

Пригадаємо, як все відбувалося в колонії А.С. Макаренка. Перш за все у неї прибули педагоги-вихователі, які стали базовим інструментом управління системи. Потім з'явилися "малолітні злочинці" – хлопці 17-18 років (вони являли собою більш-менш сформовані злочинні елементи), які в результаті спонтанного застосування методу "вибуху" виявилися другою (після вихователів) передавальною ланкою і середовищем управління системи.

У наявності – *Божественна Трійця*. Бог-Батько – педагог-Макаренко. Бог-Дух – вихователі (які несли в собі духовні основи, ідеологію Батька) і, нарешті, Бог-Син – перші декілька вихованців – найбільш авторитетні правопріємники влади Батька. Як бачимо, склалася чітка тріадна логічна ієрархія, яку з погляду наукової логіки і математики в 1991 році описав академік Раушенбах²⁸.

Після того, як в цю систему потрапляли нові "злочинні елементи", вони в неї інтегрувалися, як вода вливається в судину, приймаючи її форму і адаптуючись до її особливостей.

Тут важливо сказати і те, що у наш час часто лунає критика на адресу А.С. Макаренка, в якій звучить обурення його домінантністю і комуністичною тоталітарністю (приблизно подібній критиці педагог піддавався і з боку його сучасників).

Слід сказати, що будь-який педагог створює свою педагогічну систему як соціальний організм в надрах певного соціуму і вимушений пристосовувати свою систему до соціально-економічних і ідеологічних умов свого оточення. Так було завжди, у всі часи – і у Я.А. Коменського, і у А.С. Макаренка, і у В.О. Сухомлінського. Інакше педагогічна система просто не може існувати, у противному разі вона має переродитися на секту, яка також багато в чому залежить від милості того або іншого соціуму, ідеологічне замовлення якого секта так чи інакше виконує.

З погляду педагогічної технології в педагогічній практиці не так важливі соціальні умови актуалізації педагогічної системи, скільки виховний і розвивальний ефект системи,

²⁸ Раушенбах Б.А. Логика троичности / Б.А. Раушенбах // Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 62–67.

тобто з'ясування, що вона мала на вході, і що має на виході. В зв'язку з цим при аналізі ефективності педагогічної системи А.С. Макаренка важливим є її вивчення з погляду суто психолого-педагогічних критеріїв. Критику ж ідеологічних основ педагогічної системи А.С. Макаренка залишимо тим науковцям, які свого часу були якими прихильниками комуністичного виховання, але потім швидко "перекувалися" і перебудувалися у зв'язку з новими соціальними умовами і кар'єрними можливостями, які виникають з цих умов.

Отже, особистість людини виявляє трансцендентну природу, яка реалізується у трьох буттєвих площинах: руху (принцип реінкарнації), простору (принцип Абсолюту), часу (принцип ідеалу). Таким чином, для формування людської особистості та підтримки, відтворення особистісного статусу "Я" як трансцендентної сутності необхідною є опора на три зазначені принципи – реінкарнації, Абсолюту чи ідеалу (надцінністу ідею), як репрезентоване ідеальним чином майбутнє, що постає мотиваційним чинником теперішньої поведінки людини та виявляє волю як надситуативну активність, яка здійснює вплив на теперішнє з майбутнього.

Це розуміння волі й особистості як в цілому узгоджується з ідеєю "образу потрібного майбутнього" Н.А. Бернштейна²⁹, входить у понятійну площину таких категорій, як "внутрішня предетермінація"³⁰, "випереджене відбиття", "акцептор дії" П. К. Анохіна³¹, відповідає основним аспектам інформаційної теорії П.В. Симонова³². Останній називає волю неінерційною сутністю, вільною від принципу класичного детермінізму.

Отже, бути "Я" – значить, бути Абсолютом і Творцем. Таким є нове синергетичне розуміння людського "Я".

Трансцендентність "Я", постійний вихід за межі буття виявляє **метаморфозну природу**. Саме у процесі метаморфозного характеру "Я", обертаючись навколо "Я" та не-"Я", може поставати як самодетермінована сутність, де виявляється її самоідентичність³³.

Зазначимо, що найголовнішою проблемою людини як мислячої істоти та божого творіння є проблема вільної волі, тобто проблема свободи людини. Поза свободою людина втрачає себе як "Я", особистість, яка за визначенням є такою, що здатна здійснювати вільні вчинки. Крім того, поза свободою людина втрачає себе як божого творіння, оскільки Бог сотворив людину вільною – у іншому випадку втрачається будь-який сенс акту творіння Богом людини і, взагалі, світу.

Ця проблема вільної волі стосується, нажаль, небагатьох людей: про це засвідчують життєві факти, які говорять, що проблемою свободи та сенсу життя переймається невеликий відсоток людей (В. Франкл) – 1–3 % . Парадокс розвитку, про який ми писали, робить життя людини запрограмованим, цілком детермінованим, а людина при цьому перетворюється на біологічного робота. Про це також засвідчують феномени синхронії, який ми докладно розглядали попередньо. Наведемо один з них.

У 1898 році письменник Морган Робертсон в романі "Марність" описав загибель гігантського корабля "Титан" після зіткнення з айсбергом в першому своєму рейсі. У 1912-му, через 14 років, Великобританія спустила на воду теплохід "Титанік", і в багажі одного пасажера (звичайно ж абсолютно випадково) опинилася книга "Марність" про загибель "Титану". Все написане в книзі утілилося в життя, збіглися буквально всі деталі катастрофи стосовно технічних особливостей суден; навколо обох суден ще до виходу в море був піднятий неймовірний галас в пресі через їх величезних розмірів. Обидва судна

²⁹ Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: Медицина, 1966. – 349 с.

³⁰ Кремянский В. И. Структурные уровни живой материи. – М., 1969. – С. 247.

³¹ Анохин П. К. Избранные труды. – М.: Наука, 1978. – 400 с.

³² Симонов П. В. Мотивированный мозг. – М.: Наука, 1987. – 270 с.

³³ Козловський П. Постмодерна культура / П. Козловський // Сучасна зарубіжна філософія. – К.: Ваклер. 1996. – С. 213–294.

вважалися непотоплюваними та налетіли на крижану гору в квітні, маючи на борту багато знаменитих пасажирів. І в обох випадках аварія дуже швидко переросла в катастрофу через нерозпорядливість капітана і браку рятувальних засобів. Книга *"Марність"* з докладним описом корабля потонула разом з ним. Прошло 27 років. У 1939-му в районі Атлантики, де затонув *"Титанік"*, вночі плів інший корабель – *"Титаніан"*. Раптово внутрішнє чуття змусило рульового віддати команду "стоп-машина". Коли судно зупинилося і люди, що стояли на вахті стали виражати незадоволеність затримкою, з темноти раптово випірнув величезний айсберг і наніс по корпусу сильний, але, на щастя, вже не смертельний удар.

Як бачимо, феномени синхронії (і не лише вони) засвідчують про певну ізоморфність часу – минулого, теперішнього та майбутнього, які існують немов би одночасно, синхронно. Це говорить про невблаганність долі, від якої людина не може звільнитися, залишаючись біологічним роботом та не будучи взмозі керувати своєю еволюцією та здійснювати вільні вчинки.

Однак все той же парадокс розвитку доводить, що людина існує вічно: якщо людина існує зараз, то вона вже існувала у минулому, і, тим більше, вона буде вічно існувати у майбутньому (до цього висновку обов'язково доходять всі глибокі мислителі людства). Відтак, у далекому майбутньому (чи завдяки численним реінкарнаціям, чи завдяки існуванню людини у майбутньому Царстві Небесному, позбавленому часу – *"часу більше не буде"* – з Апокаліпсису) людина, через поступовий процес самовдосконалення досягне божественного статусу та стане дійсно вільною істотою – Абсолютом, який вже за своїм визначенням є вільним від світу. І ця вільна людина, що здатна вільно впливати на себе у статусі Абсолюту, справляє вплив на себе на всіх відрізках свого попереднього життя у минулому. Таким чином, всі ми несемо в собі іскру Абсолюту і впливаємо на себе як вільні істоти майбутнього, але залишаємося біологічними роботами як об'єктами цього впливу у теперішньому (та минулому).

У будь-якому разі, бути вільною людина може лише завдяки трансцендуванню – у нашому разі трансцендуванні у свій майбутній абсолютний статус.